

Əlyazması hüququnda

ELZA ƏBÜLFƏT QIZI ALIŞOVA

TÜRK DİLLƏRİNDƏ SÖZ KÖKLƏRİNİN
STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

10.02.06 – Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K I – 2 0 1 2

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Kamilə Abdulla qızı Vəliyeva
filologiya elmləri doktoru

Rəsmi opponetlər:

Roza Hüseyn qızı Eyvazova
filologiya elmləri doktoru

Gülnarə Fəxrəddin qızı Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat:

Bakı Dövlət Universitetinin
türkologiya kafedrası

Müdafiə “__30__” __10__ 2012-ci il saat “_____” Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2012-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru

N.F.Seyidəliyev

İSİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Türk dillərində söz köklərinin stuktur-semantik təhlili dilçilikdə geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Lakin bu sahədə bəzi məsələlər öz elmi həllini tapmamışdır. Özəlliklə, ictimai-siyasi leksikanın istər tarixi, istərsə də müasir dövr baxımından araşdırılıb öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət və aktualıq kəsb edir.

“Türk dillərində söz köklərinin struktur-semantik təhlili” adlanan dissertasiyada sözlərin tarixi inkişaf prosesinə də diqqət yetirilmişdir. Təbii ki, türk dilləri kimi böyük qollara mənsub, olduqca geniş əhatəli bu sahədə tədqiqat aparmaq çətinliyi yarandığından dissertasiya mövzusunun türk dillərində ictimai-siyasi leksik vahidlərin struktur-semantik təhlili ilə məhdudlaşdırılması daha məqsədəuyğun sayılmışdır.

Dilin durmadan dəyişməsi, inkişaf etməsi və təkmilləşməsi təkzib-olunmaz prosesdir. Bu proses cəmiyyətdə gedən dəyişikliklərdən və inkişafdan asılıdır. Bununla əlaqədar sözlərin mənası da cəmiyyətin həyatında baş verən müxtəlif dəyişikliklərlə-iqtisadi, siyasi, mədəni, sosial və s. bağlıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, istər bu gün, istərsə də illər boyu dildə baş verən dəyişikliklər, ilk növbədə, ictimai-siyasi leksikada öz əksini tapır. Bu isə ictimai-siyasi leksikanın dillərin leksik qatında aparıcı yerlərdən birini tutduğunu bir daha təsdiqləyir. İctimai-siyasi leksika araşdırılarkən, ilk növbədə, bu leksik vahidin əhatə etdiyi sahə dəqiqləşdirilməlidir.

Fikrimizcə, ictimai-siyasi leksikanın araşdırılması türk dilləri üçün çox əhəmiyyətli tədqiqat işlərinin aparılmasına təkan verir. Qədim dövrlərdən etibarən dövlətçiliyin tarixi yükünü çiyinlərində daşıyan türk toplumunun ictimai-siyasi tarixi – tarix elmi ilə yanaşı dilçilik elmi üçün də ciddi araşdırmaya ehtiyacı olan aktual sahələrindən biridir.

Türk dillərində ictimai-siyasi leksikanın kompleks və sistemli şəkildə öyrənilməsi və araşdırılması istiqamətində tədqiqat işləri hələ də aparılmamışdır. İctimai-siyasi leksikanın formalaşma və təşəkkül dövrlərinin ümumtürk kontekstində xronoloji aspektdə izlənilməsi, tarixən mövcud olmuş or-taq türk terminlərinin təhlil edilməsi, onların müasir dövrdə, o cümlədən Azərbaycan dilində işlənmə imkanlarının aşkar edilməsi mövzusunun aktuallığını bir daha sübut edir.

Mövzunun aktuallığı. Hər bir dövlətin həyatında baş verən dəyişiklik, ilk növbədə, dilin leksikasında əks olunur. “Cəmiyyətin həyatı, türk

xalqlarının həyatında olan dəyişkənlik bilavasitə dilin leksikasında hiss olunur”¹

Türk dillərində ictimai-siyasi leksikanın istər tarixi, istərsə də müasir dövr baxımından araşdırılıb öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətlərarası münasibətlər kimi, dillərarası münasibətlər də durmadan inkişaf edir. Dilin lüğət tərkibinin alınma sözlər hesabına daha da zənginləşməsi bir faktdır və dilə daxil olan neologizmlər, ilk növbədə, hər bir dilin daxili qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır. Hər bir dilin lüğət tərkibi müxtəlif leksik vahidlərin məcmuyundan ibarətdir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, ictimai-siyasi proseslər dəyişdikcə, elmin inkişafı, yeni münasibətlər sisteminin yaranması dildə yeni vahidlərin yaranması tələbini ortaya atır. Türk dillərində ictimai-siyasi leksikanın araşdırılması bu baxımdan da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hazırda əksər türk dillərində mövcud olan bir cox söz və ifadələr qədim dövrdə daşdığı mənələrdən fərqli anlamlarda işlənməkdədir. İctimai-siyasi leksikanın tarixi inkişaf mərhələsi izlənilərkən sözlərin semantik hadisələri (semantik genişlənmə, artma, daralma, bir mənadan digərinə keçmə və s. kimi dilçilik hadisələri) müşahidə olunur. Sözlərin mənaca dəyişməsi isə dilin inkişafı tarixi boyunca paralel olaraq rast gəlinən əhəmiyyətli dil hadisələrindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Mövcud araşdırmalar göstərir ki, qədim türk dillərinə aid ictimai-siyasi leksik vahidlər tarixi inkişaf nəticəsində müxtəlif türk dillərində fərqli semantikalarda mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Hətta bəzi ifadələr müxtəlif türk dillərində müxtəlif semantik yük daşıyır.

Dissertasiyada ictimai-siyasi leksika türk dillərinin materialları əsasında tədqiq olunmuş, bəzi leksik vahidlərin semantik inkişafı izlənilmişdir. Məhz bu baxımdan təqdim olunan dissertasiya aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasında əsas məqsəd türk dillərinin terminoloji sistemində ictimai-siyasi leksikanın spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqla yerini aydınlaşdırmaq, onun yaranma yollarını, təşəkkül və formalaşma tarixini tədqiq etmək, alınma və beynəlmilləl terminlərin dilə daxil olma səbəblərini aşkar etmək və terminlərin leksik-semantik mənə qruplarını müəyyənləşdirməkdir.

Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

¹ Kazımov İ. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika. Türk Dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiya məsələləri. I cild. Bakı 2004? s.12

- Türk dillərində mövcud olan ictimai-siyasi leksik vahidlərin inkişaf tarixini izləmək;
- Bu vahidlərin müasir türk dillərində işləkliyini araşdırmaq;
- Müstəqillik dövründə türk dillərində mövcud ictimai-siyasi leksik vahidləri işlənmə arealına nəzər salmaq.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Dissertasiyanın predmeti türk dillərində söz köklərinin struktur-semantik təhlili, obyektı isə ictimai-siyasi leksikadır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq türk dillərinin ictimai-siyasi leksikası müqayisəli şəkildə araşdırılmış və qədim türk dillərindəki ictimai-siyasi leksik vahidlərin müasir türk dillərində semantik çalarları tədqiq olunmuş və sistemli şəkildə ictimai-siyasi leksik vahidlərin tarixi inkişaf prosesi izlənmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Türk dillərinin ictimai-siyasi lüğətlərinin hazırlanmasında, bakalavr və magistr pilləsində oxuyan tələbələr üçün kurs və diplom işlərində dissertasiyanın nəticələrindən zəruri mənbə kimi istifadə oluna bilər. Əsər həmçinin Azərbaycan dilçiliyi ilə yanaşı, türkoloji baxımdan da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işinin eləcə də tipoloji tədqiqatlarda, türk dillərinin ictimai-siyasi leksikasına aid müqayisəli terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında, türk dillərinin məşin fondunun yaradılması və məşin tərcüməsi üçün linqivistik təminatın hazırlanması işində böyük rolu ola bilər.

Tədqiqatın metodu və mənbələri. Dissertasiyada təsviri, tarixi-müqayisəli və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmiş, tədqiqat obyektı olaraq Azərbaycan dili əsas götürülmüş, digər türk dillərinə də müraciət edilmişdir. Tədqiqat işində ictimai-siyasi leksik vahidlərin struktur-semantik təhlili ilə bağlı Azərbaycan, rus və digər türk dillərində yazılmış monoqrafiya və kitablar, müxtəlif lüğətlər, Azərbaycan, türk, rus dilçilərinin elmi-nəzəri əsərləri, kütləvi informasiya vasitələri, internet materialları və qədim türk abidələrindən mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiya və nəşr işləri. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya mövzusu ilə bağlı məqalə çap olunmuş, müxtəlif konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya Giriş, üç fəsil, Nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısında ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**İşin ümumi səciyyəsi**” adlanan hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, elmi yeniliyi, aprobeiasiyası, quruluşu haqqında məlumat verilir.

“**Giriş**” də dilin ən dəyişkən və yeni lüğəvi vahidlərlə zənginləşən sahələrindən biri də ictimai-siyasi leksika olduğu qeyd edilmiş, ictimai-siyasi leksika haqqında qısa məlumat verilmişdir.

“İctimai hadisə olan dil tarixi kateqoriyadır. Bu baxımdan da dilin mənsub olduğu xalqın tarixinin daşıyıcısı olduğunu iddia etmək, xalqın elm, mədəniyyət və mənəviyyatının inkişaf yolunu özündə əks etdirdiyini söyləmək heç də əsassız deyildir. İctimai həyatın müxtəlif sahələrini bütün çalarları, əlvanlığı, tam spektri ilə özündə təcəssüm etdirən dil xalqın həyatını, onun tarixini, ictimai-iqtisadi, siyasi, elmi və mədəni əlaqələrini yaşadan əbədi varlığa çevrilir”¹

İlk baxışda dilin leksik qatında xüsusi yer təşkil etməsinə baxmayaraq ictimai-siyasi leksika, əslində, dilin ümumişlək sahələrindən biri hesab oluna bilər. Bu baxımdan “ictimai-siyasi leksika nədir?” – sualına: “– gündəlik həyatımızın bir parçasıdır” – demək mümkündür. Siyasi mənzərənin sürətlə dəyişdiyi bir zamanda baş verən bu dəyişikliklər ictimai-siyasi leksikanı dilimizin ən ümumişlək sahəsinə çevirmişdir. İctimai-siyasi leksikanın bizi əhatə edən həyatın bir parçası olduğunu görürük: “İctimai-siyasi leksika deyərək biz, lüğətin ictimai-siyasi həyat sahəsinə aid olan anlayış və qavramların adını əhatə edən hissəni nəzərdə tuturuq.”²

Dissertasiyanın I fəslı “**Türk dillərində söz köklərinin ictimai-siyasi leksik qatı**” adlanır. Dörd bölmədən ibarət olan bu fəsildə semantika problemləri və ictimai-siyasi leksikanın tədqiq tarixi izlənilmişdir.

Fəslin “**Semantika problemləri**” adlı I bölməsi söz və mənə probleminə həsr olunmuşdur.

Söz və mənə problemi dilçiliyin ən mühüm amili kimi indi də aktuallığını itirməmişdir. Söz və ifadələrin mənə xüsusiyyətləri istər dilçilər, istərsə də filosofların tədqiqat obyektı olmuş və bu məsələlərlə bağlı müxtəlif mülahizələr və yanaşmalar meydana çıxmışdır. XIX əsrdən etibarən dilçiliyin müstəqil bölməsi kimi sözün mənəsi haqqında elm – semasiologiya el-

¹ Məhəbbət Mirzəliyeva. Dilin lüğət tərkibi. Təşəkkül, inkişaf və təkmilləşmə. “Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri”, I c., Bakı, 2004, s.291.

²Тиобан А.Общественно-политическая лексика современного русского языка. АКД. Ленинград 1961, стр.7

mi meydana gəlmişdir. Dilçilikdə sözün mənası və məna dəyişməsi ilə məşğul olan sahə semantika və ya semasiologiya adlanır. Semasiologiya sözün mahiyyətini, leksik mənanın təbiətini, növlərini, məna strukturunun ayrı-ayrı ünsürlərinin qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərini, məna inkişafının qanunauyğunluqlarını araşdırır. Semasiologiyanın tədqiqat obyektinə aşağıdakı məsələlər daxildir:

- Sözlə əşya və məfhum arasındakı əlaqə və münasibət;
- Məna strukturu;
- Mənanın dəyişməsi və inkişafı;
- Leksik-semantik söz qrupları (çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlik).

“Semantik dəyişmənin əsas istiqamətlərindən biri demək olar ki, dildəki bütün sözlərin təkmənalılıqdan çoxmənalılığa meyilli olmasıdır. İkinci qanunauyğunluq mücərrəd və ümumi məna bildirən sözlərin, demək olar ki, ilkin konkret mənalardan təcrid olunmasıdır. Məsələn: *akın/axın - suyun hərəkəti, hücum, həmlə*. Üçüncü istiqamət isə ikincinin əksinədir. Qədimdə ümumi və cins mənalı sözlərin bir qismi sonralar həmin cinsə daxil olan növlərdən birini bildirir, qalan novlərin mənası isə başqa sözlərlə ifadə olunur: *kishi* sözü qədimdə “adam, insan” mənasını ifadə etmiş, müasir dildə isə adamın cinsini bildirir”¹

Qədim türk yazılı abidələrinə istinadən türk dillərində əksər sözlərin təkhecalı olduğunu və tək hecalıqdan çoxhecalığa doğru inkişaf etdiyini, sözlərin həm tərkib, həm də mənacə dəyişməsini *asemantikləşmə, sıxılma və leksikləşmə* olaraq 3 növə ayırmaq mümkündür. Bu inkişaf prosesində bəzi dil vahidlərinin dilin inkişaf mərhələsində müstəqilliyini itirməsini və qalıq şəkildə dildə qalaraq asemantikləşdiyini və bu prosesi leksik-semantik inkişafın ən geniş yayılmış növlərindən biri olduğunu söyləmək mümkündür.

Sözlərin mənacə dəyişməsi kortəbii proses olmayıb, dilin ümumi inkişafının tərkib hissələrindən biridir.

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, sözün semantik strukturunun əsasını təşkil edən məna problemi hələ də aktuallığını saxlayır.

I fəslin II bölməsi “*İctimai-siyasi leksika adlanır*”. “İctimai-siyasi leksika dedikdə dövlətçilik və dövlət quruluşu, dövlət hakimiyyəti orqanları, onların vahidləri və fəaliyyəti, dövlət ərazisinin inzibati-ərazi bölgüsü, cəmiyyətin partiya, həmkarlar və digər ictimai birliklərinin sosial tərkibi və ictimai quruluşu və fəaliyyəti kimi anlayışları ifadə edən sözlər,

¹ Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik semantik inkişafı. Bakı 1987, s.7

cəmiyyət üzvlərinin vəzifə və hüquqları, bu hüquqlar uğrunda mübarizələr, cəmiyyət üzvləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə, inqilab və milli azadlıq mübarizəsi, beynəlxalq münasibətlər və onların institutları, həmçinin bütün insanlar və insanlıq üçün vacib olan sülh uğrunda mübarizə, gərginliyin aradan qaldırılması, müstəqillik, müstəqil dövlət siyasəti kimi anlayışları əhatə edən sözlər nəzərdə tutulmalıdır”¹

Təsadüfi deyildir ki, alınmaların 90%-i mətbuat dili vasitəsi ilə dilə daxil olur. Bu alınmaların böyük əksəriyyəti isə təbii ki, ictimai-siyasi leksikanın payına düşür.

Dissertasiyanın I fəslinin III bölümü *“Türk dillərində ictimai-siyasi leksikanın tədqiqi tarixi”* adlanır. Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlərin bilavasitə tədqiqi sahəsində ilk növbədə S.Xəlilovanın² və İlhamə Hacıyevanın³ tədqiqatları qeyd edilməlidir.

İctimai-siyasi leksika müxtəlif adlar altında tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bu sahədə Y.Məmmədlinin *“Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili”* adlı namizədlik dissertasiyası böyük maraq doğurur.⁴ *“Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyası”* adlı əsərində hərbi leksika qismən də olsa, araşdırılmışdır.⁵

Bu sahədə daha mükəmməl tədqiqat əsərləri də mövcuddur. İ.Qasımovun *“Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları”*⁶ və *“Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı”*⁷ adlı əsərləri xüsusilə qeyd olunmalıdır. *“Azərbaycan mətbuat dilində alınma sözlər”* adlı tədqiqat işində də müstəqillik dövründə dilimizə daxil olan ictimai-siyasi leksikaya önəmli yer ayırılmışdır.⁸

¹Тиобан А.Общественно-политическая лексика современного русского языка. АКД, Ленинград 1961, стр.7

²Халилова С.Н. Лингвистические основы общественно-политической терминологии (док. дисс.), Баку,1989

³ Hacıyeva İ. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası. ND, Bakı, 1997. 148 s.

⁴ Məmmədli Y. Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili. nam. diss. Bakı 1996. 225 s

⁵Bağışov D.H. Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyası. nam.diss.Bakı:1990.114 s.

⁶Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı. Nurlan. 2000. 216 s.

⁷ Qasımov İ. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı. Nurlan. 2001. 98 s.

⁸Verdiyeva Z, Agayeva F, Adilov M.Azərbaycan dilinin semasologiyası. Bakı. Maarif. 1979. 304 s.

“Türk və Azərbaycan dillərində hüquq terminologiyasının formalaşması və inkişafı” adlı digər bir tədqiqatda ictimai-siyasi leksik vahidlərin bir qismi hüquq terminologiyası adı altında tədqiqata cəlb olunmuşdur.¹

“Qədim özbək dilində hərbi leksika” adlı əsərdə hərbi leksikanın tarixi-etimoloji, struktur-qrammatik xususyyətləri araşdırmaya cəlb edilmişdir.²

Tədqiqat işində *atlıq-süvari, yayaq-piyada, yelma-atlı kəşfiyyat, yazaq-gecə qaravulçusu, akınçı-hücumçü, yerçi, yolçu, eren, alpağut* və s. kimi qədim türk hərbi terminləri araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Bu sahədə diqqət cəkmən araşdırmalara nümunə olaraq “Qazax dilində hərbi leksikanın tarixi” adlı tədqiqat əsərini də göstərə bilərik.³

Nəzər-diqqəti cəlb edən digər əsər “Müasir qaraqalpaq ədəbi dilində ictimai-siyasi leksikanın yaranma və inkişaf yolları” adlı tədqiqat işidir.⁴

Türkmən dili ilə bağlı digər bir tədqiqat işi kimi “Türkmən dilində hərbi leksika” adlı əsəri nümunə göstərə bilərik. Əsərdə “Yusif-Əhməd”, “Sayatlı-Xemra”, “Qasımoğlan”, “Leyli-Məcnun”, sair Kerimberdinin seirləri və “Divan”ı, “Kitabi-Dədə Qorqud”, sair Məhtumqulunun “Divan”ı, 1861-ci il türkmən-İran müharibəsinin materialları, şair Yağmurun serləri və s. Bu kimi qədim türk abidələri tədqiq olunmuşdur. Müəllif ümümtürk hərbi terminlərinə: *saqdaq, tabança, qundaq, sovut*; türkmən dilinin bazasında yaranan hərbi terminlərə: *qəzara, zoli, dəmir təlpək, tutuş, qola, qanrak, sırtmak*; ərəb mənşəli hərbi terminlərə: *xəncər, əsir, əsgər*; fars mənşəli hərbi terminlərə: *sərti, sərxəs, sərkərdə, qüllə* və s. bu kimi leksemləri daxil edir. Müəllif eyni zamanda rus dilindən keçən hərbi terminlərin türkmən dilində daha geniş rol oynadığını bildirmiş və onları da qruplaşdırmışdır.⁵

Türk dillərində aparılan digər bir tədqiqat işi “Başqırd ədəbi dilində ictimai-siyasi terminologiyasının formalaşması və inkişafı” əsəridir.⁶

D.Dosmuxamedovun “Siyasi iqtisad terminlərinin ümumi xarakteristikası və müasir özbək dilində onların yaranmasının əsas üsulları”¹ və

¹Allahverdiyeva G. Türk və Azərbaycan dillərində hüquq terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı, 2006. NDA, 23 səh.

²Дадабаев.А.Военная лексика в староузбекском языке.АКД, Ташкент,1981,25 с.

³Байжанов Т.Б. История военной лексики в казахском языке.АКД,. Алматы, 1993, 45 с.

⁴Пирниязова А. К.Пути формирования и развития общественно-политической лексики в современном каракалпакском литературном языке.АКД,,Ташкент 1986. 21 с.

⁵Гаралджаев Ч. Военная лексика в туркменском языке. АКД, Ашхабад 1978, стр.10

⁶Кагарманов Г.Г. Формирование и развитие общественно-политической терминологии башкирского литературного языка. АКД, УФА 1979. 18 с.

M.Kasımovanın “Özbək dilində hüquq terminlərinin struktur sistem xüsusiyyətləri”² özbək dilində bu sahədə aparılmış sanballı tədqiqat işlərindən biridir.

Türk dilində də ictimai-siyasi leksika ilə bağlı ciddi araşdırmalar aparılmışdır. A.Donukun “Eski türk devletlərində idari-askeri ünvan ve terimlər” adlı bu əsərində qədim türk dövlətlərində, xüsusilə Göytürk hakimiyyəti dövründə mövcud olan ictimai-siyasi leksika tədqiq olunmuşdur.

Hatice Şirin Userin “Byzantinoturcicada Kayıtlı İslam Öncesi Türk Ünvanları Hakkında Notlar” və “Eski türkcədə Bazı Ünvanların Yapısı Üzerine” adlı tədqiqatları xüsusi maraq doğurur. Qeyd olunan əsərlər ümümtürk kontekstində yazılmış və qədim türk dövlətlərində mövcud olan ictimai-siyasi leksikanın tədqiq olunduğu ciddi tədqiqat əsərləri kimi əhəmiyyəti ilə diqqət çəkir.³

Dissertasiyanın I fəslinin IV bölümü “*Dünya və rus dilçiliyində ictimai-siyasi leksikanın tədqiqi tarixinə bir nəzər*” adlanır. Türk dilləri ilə yanaşı, başqa dillərdə də ictimai-siyasi leksikanın araşdırma mövzusu olduğu tədqiqat işləri nəzər-diqqəti cəlb edir. Bunların arasında O.Albulun “Bolqar dilinin müasir ictimai-siyasi leksikası”⁴, L.A.Muradovanın “Müasir fransız dilinin ictimai-siyasi leksikasının semantik-funksional xüsusiyyətləri”⁵, T.B.Kryuçkovanın “Dil və ideologiya(ideologiyanın dildə əks olunması haqqında)” və “İctimai-siyasi leksikasının və terminologiyanın yaranma və inkişaf xüsusiyyətləri” əsərlərinə xüsusi qeyd etmək istərdik⁶

Son dövrlərdə rus dilçiliyində aparılmış maraqlı tədqiqat işlərindən biri də N.A.Reznikovanın “Siyasi leksikasının semantikasi” əsəridir. Rus dilində ictimai-siyasi leksikanın tarixinin araşdırılması baxımından A. Alekseyevin “XIII əsr rus dili ictimai-siyasi leksikası tarixindən”⁷, müasir mərhələnin tədqiqi sahəsində isə A.Belayanın “Sovet dövründə ictimai-si-

¹Досмухамедов Д.Общая характеристика терминов политэкономии и основные способы их образования в современном узбекском языке.АКД,Ташкент,1974, с.19

²Касимова М.Х.Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка. АКД,Ташкент 1986.22 22 s.

³ <http://www.yesevi.edu.tr/files/article/51.pdf>

⁴Албул О.А.Современная общественно-политическая лексика болгарского языка. АКД, Минск 1988. 18 s.

⁵Мурадова А.А. Семантика-функциональная характеристика общественно-политической лексики современного французского языка. АКД,Москва, 1986. 45 s.

⁶ Крючкова Т.Б.Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. Москва, 1989.

⁷Алексеев А.А.Из истории общественно-политической лексики русского языка XVIII века. АКД, Ленинград 1972.,18 s.

yasi leksikasının formalaşması”¹, Y.A. Belçikovun “V.Q.Belinskinin ictimai-siyasi leksikasi”², P.K.Milipinin “Sovet dövründə rus dilinin ictimai-siyasi leksikasının zənginləşməsi”³ kimi tədqiqat əsərlərini nümunə göstərə bilərik.

Dissertasiyının II fəslı “*Türk dillərində ictimai-siyasi leksik vahidlərin ümumi mənzərəsi*” adlanır.

II fəslin “*Qədim dövrdən XIX əsrə qədər*” adlanan I bölümüdə dövrün siyasi mənzərəsi araşdırılır.

Türk dillərində ictimai-siyasi leksikanın tarixi çox qədimdir. Bəzi tədqiqatçılar türk dövlətçilik təfəkkürü ilə şumer dövlətçilik təfəkkürü arasında əlaqə olduğunu sübut etməyə çalışmışlar. Bu istiqamətdə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Burada rast gəldiyimiz ictimai-siyasi leksik mənşəli sözlər iki mədəniyyət arasında əlaqə olduğunu bir daha sübut edir: “*Erən* – sıravı əsgər, işçi: *erən*(*əran*, *erən*,) – sıravı əsgər, mürid, məsləkdaş: döyüşçü, kişi (qədim türk, Anadolu türkcəsi, uyğur və s.) Sözüün kökü *er* – ermək “kiminsə ardınca getmək; *erən* – arxaca gedən”.

Burada *uq* – *ken* “şura, yığıncaq, geniş nəsil” mənasını verən, uruq “qala, şəhər əhalisi” mənasını verən ifadələrə də rast gəlmək mümkündür. Müqayisələr zamanı şumer dilində rast gəldiyimiz *ada* (ata), *ama* (ana), *erən* (ərən, əsgər), *uqken* (geneş, geneşmək, məsləhət vermək, yığıncaq etmək), *bilqa* (bilgə), *dinqir* (Tanrı), və s. kimi ifadələrin mövcudluğunu qoruyub saxlaması və müəyyən dəyişikliklərlə işlənməsi deyilənləri bir daha təsdiq edir.

Türk dövlətçilik təfəkkürü haqqında geniş məlumat verən L.Qumilyov türklərdə cəmiyyət quruculuğunun mövcudluğunu təsdiqləyir: “Türklərdə sözüün gücü real hesab olunurdu. Deməli, cəmiyyət inkişaf etmişdi və artıq ictimai rəy mövcud idi”⁴

Türklərin dövlət quruluşu, yaşam tərzi, adət-ənənələri barədə Orxon-Yenisey abidələrində az da olsa, məlumat verilir. Bu məlumatlara əsasən türklərdə dövlətçilik ənənələrinin olmasını söyləyə bilərik: “Göytürk dövlətinin taxtında oturan şəxs *kağan* – “xaqan”, onun arvadı isə *katun* – “xatun” adlanır. Dövlətin idarəsi iki qola bölünür: dövlətin qərb budağını idarə edən adam *yabqu* adlanır (ərəb mənbələrində *cəbğu*) şərq budağını idarə

¹Белая А.С.Формирование общественно-политической лексики советской эпохи.АКД, Днепропетровск 1977. 4 с.

² Белчиков Й.А.. Общественно-политическая лексика Б.Г.Белинского. М.,1954

³Мильпин П.К. Обогащение общественно-политической лексики русского языка в советскую эпоху /Ученые записки Пятигорского гос. пед. ин-та иностр. языков, т.28, 1963, с.59-103.

⁴ Qumilyov L.Qədim türklər. Bakı. Gənclik.1993 , s.384

edən adam isə *şad* adlanır. Xanın oğulları *tigin* adlanır, onların arvadlarına isə *kunçuy* deyirlər. Xaqandan sonra ən böyük rütbə *xan* sayılır”.¹

Orxon-Yenisey abidələrində diqqətimizi cəlb edən ictimai-siyasi leksik vahidlər sırasında aşağıdakıları qeyd etməyi məqsədəuyğun sayırıq: *Adaş* – (adaş, yoldaş), *ayğucu* – (məsləhətçi, vəzir), *ayığ* – (iğtişaş), *akın* – (axın, hücum), *alpağu* – (rütbə), *apa* (rütbə), *apam* – (əcdad), *ata* – (ata, tərbiyəçi, vəzir), *bağa* –(rütbə), *bay* – (varlı, zəngin), *balık* (–şəhər), *barım* – (var-dövlət), *bark* – (sərdabə), *batur* – (bahadır, igid), *başad* – (başçı, rəhbər), *balbal* – (heykəl), *başlıq* – (başçı, məğrur, baş əyməyən), *baz kılmiş* – (tabe etmiş), *bark* – (sərdabə), *bəğ* – (bəy), *bilig* – (blikli, müdrük), *biriki* – (birləşmiş, müttəfiq), *biriki oğuşum* – (birləşmiş qəbiləm), *bitgəçi* – (yazan, mirzə), *boy* – (boy,), *boltı* – (həlak oldu), *bodun* – (budun, xalq), *buyuruk* – (buyurukçu, əmr verən), *buyuruk* – (əyan), *bulğak* – (qarışıqlıq, qiyam), *büt* – (inanmaq), *eltəbər* – (rütbə), *elçi* – (elçi, səfir), *eş*, *es* – (dost, yoldaş), *ər* – (kişi, döyüşçü), *ərbaşı* – (sərkərdə), *ərdəm* – (cəsərət, ləyaqət, ədəb), *il* – (el), *yabğu* (rütbə), *yagı* – (yagı), *yagıçı* – (bələdçi), *yaz* – (günah eləmək, günahkar), *yazığ* – sərbəst, azad), *yalabac* – (rütbə, elçi, səfir), *yançı* – (sərkərdə), *yarak* – (yaraq, yarlıq), *yarlığ* – (buyruq, göstəriş, fərman), *yartımlığ* – (köməkçi, yardımçı), *yerçi* – (bələdçi), *yuğçu* – (yağı deyən), *yurt* – (yurd), *gün* – (xalq, adi camaat), *kağan* – (xaqan), *kan* – (ata), *kapağan* – (fateh), *katun* – (xatun, qadın), *kul* – (qul), *sabçı* – (xəbərçi), *soruğ* – (səs-soraq), şöhrət), *sübaşı* – (sərkərdə, qoşunbaşı), *tamga* – (damğa, möhür), *tap* – (sitayış, tapınma), *tarkan* – (titul), *tenri* – (tanrı, allah), *tirik* – (dirik), *til* – (dil), *törü* – (qanun) *törün* – (qonaqlıq, toy), *tuğ* – (bayraq), *tutuğ* – (girov), *udış* – (qələbə, uduş), *uyar* – (hörmət, nüfuz), *ulus* – (el, ulus) , *uluğ* – (ulu, böyük), *çit* – (sərhəd), *çərik* – (çəri, qoşun), *şad* – (rütbə), *ödkə* – (taxt), *sülədim* – (qoşun çəkdim), *kişiğ* – (adam), *sü* – (qoşun), *yüguntürmüş*, – (səcdə etdirmiş), *taşra* – (sərhəd), *sünüş* – (öyüş), *süngü* – (süngü), *yalmas* – (zireh), *oplay* – (hücum), *ərik* – (döyüşçü) və s.

Mahmud Kaşğarlının “Divanü-lügat-it türk” əsərində də bir sıra ictimai-siyasi leksik vahidlərə rast gəlinir. Məsələn: *Alım* – (alacaq, borc 1-44), *alp* – (igid, qəhrəman, 1-141), *bayrak* – (bayrak.2-205), *bilgə* – (hakim, bilgin, ağıllı, alim, 1-11), *boy* – (boy, ulus, tayfa, 1-237), *budun* – (xalq-ulus, tayfa, 1-115), *el* – (vilayət, el, 1-237), *eş* – (dost, yoldaş, 1-47), *xaqan* – (xaqan, 3-157), *xan* – (xan, 1-63), *gendəş*, *gəndəş* – (tədbir, qarşı-

¹ Rəcəbov və Y. Məmmədov Orxan Yenisey Abidələri Bakı. Yazıçı 1993. s.3

lıqlı danışıq, məsləhət, 3-365), *koldaş* – (qoldaş, yoldaş, 1-461, 3-11), *koruqçu* – (qoruqçu, bir qoruğun keşikçisi, 3-242), *kul* – (qul, kölə, 3-240), *tümən* – (bir milyon, 1-402), *oba* – (ba, 1-86), *ok* – (ox), *im* – (orduda parol, Azərbaycan dilində “him-hım” kimi qalmışdır), *öc, oç* – (öc, kin, intiqam, 1-43), *öcəş* – (öcəş, yarış, 1-181), *ölüq* – (ölül, 15; 2-110), *savçı* – (elçi, peyğəmbər, 3-154), *suç* – (günah, 1-321), *tamga* – (damğa, 1-421), *tanıq* – (şahid, tanıq, 1-18), *tap, uğçu* – (xidmətçi, 1-376), *tavar* – (davar, mal, 1-234), *tegin* – (kölə, 1-355; 3-368), *toy* – (toy, dügün, 3-141), *törü* – (düzən, nizam, adət, görünək, 1-106, 2-18, 3-126), *tuğ* – (sancaq, bayraq, 1-194, 2-219), *tuzak* – (duzak, tələ, 138, 2-234), *ülüş* – (pay, xalq arasında bölgü, hissə, 1-62), *yafçı* – (xalq adamı, xaqandan iki dərəcə aşağı şəxsə verilən titul, 3-32), *yağı* – (yağı, düşmən, 1-88, 2-6, 3-24), *yalafar* – (elçi, xaqanın göndərdiyi elçi, 2-288, 3-47), *yalavac* – (elçi, peyğəmbər, 1-83, 3-47), *yarıq* – (əmr, xaqanın məktubu, fərmanı, buyruğu, 3-42), *yas* – (ölüm, həlak, 3-159), *yat* – (yabançı, 1-433, 3-148), *yazuk* – (günah, suç, 1-16, 2-169, 3-16), *yoq* – (matəm, yas, ölü, dəfndən üç və ya yeddi gün ərzində verilən yemək, 3-143), *yurt* – (yurd, 3-7, 258), *uruş* – (urma, savaş).

“*Kamug-qamu: hamı kamuğ kişi ür əzməz*” – “hər kəs bir olmaz”¹

“*Divanü-lügət-it türk*” də rast gəlinən leksik vahidlərə nümunə olaraq *atış* – (atış, atışma), *azun ok* – (hardan gəldiyi və kim tərəfindən atıldığı bəlli olmayan ox; “azmaq” kökündən), *aşuk* – (dəmir başlıq, dəbilqə), *atım* – (nişançı), *akın* – (gözlənilmədən sel kimi gələn əsgərə deyilir – “akınçı gəldi”), *akunçu* – (qəflətən gəlib, düşməni basan əsgər), *alpagut* – (təkbaşına düşməyə hücum edən əsgər) və s. bu kimi sözləri də göstərə bilərik.

“*Kitabi-Dədə Qorqud*”da işlənən leksik vahidləri belə ardıcılıqla verməyi məqsədəuyğun sayırıq: *Alp, akın, aqın, alpagut, xan, bək, bəylərbəyi, bahadur, bahadurluq, banu, birlik, boy, el, ər, inaq, inaq bəyləri, toy, yürüş, kafər, çadır, casus, cəng, cılasın, cılasunuq, çapar, çavuş Çər-kəz, çəri, çətir, çerik, dəli, divan, erkək, ələm, əməkdar, ər, ərən, ordu, sadaq, tanıq, yesir, əsir, ləşkər, çoban, ordu, bəzircan, yoldaş, yağı, yigid, yığnaq, alay, ələm, tutsaq, tuğ, sancaq, qövm, təjri, nəsil, qul, dövlət (mal), qaravaş, müxənnət, comərd, arabaçı, dilənçi, əkinçi, mustqı, imarət, xan, xanlıq, xanlar xanı, xatun, təxt, xəzinə, xanım, sultan, əql, soy, din düşməni, sası dinli, nikah, həq, qənarə (mal soyulan ağac), namus, əcəl, fani dünya, behişt, iman, dua, Allah-təla, toy-dügün (evlənmə mərasimi), ağa, şəhər, qız qardaş, dost, övrət, düşmən, məqsəd, nişan (ələmət), dar, mustuluq, şə-*

¹ Reşat G. Kaşğarlı Mahmuda görə XI Yüzyılda Türk Dünyası. Ankara. Ankara Universitesi Basım evi. 1997. 412 s.

*hid, nayib, yas, həqtəalə, yığnaq, bütxana, cəbbəxana, yağma, səlam, qazi, əran, əmr-axuğ, ulu, ağsaqqal, ağbirçək, ozan.*¹

Dissertasiyanın II fəslinin II bölümü “*XIX XX əsrlərdə ictimai-siyasi leksika*” adlanır. Qədim türk dövrü ilə yanaşı XIX-XX əsrlərin də türkdilli ictimai-siyasi leksikasının formalaşmasında xüsusi yeri vardır. Qədim dövrlərdə mövcud olan siyasi leksika müxtəlif semantik dəyişikliklərlə müasir dövrümüzdə qədər daşınmaqla yanaşı kifayət qədər əhəmiyyət kəsb edən yeni bir siyasi leksika da formalaşmışdır. Dissertasiyamızın bu bölümündə qısa da olsa, bu siyasi leksikanı araşdırmağa çalışdıq.

Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi leksikasının zənginləşməsində XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəlləri xüsusi rol oynamışdır. Təsadüfi deyil ki, bu dövr Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafı, yeni ziyalı nəslinin yetişməsi, mətbuat vasitələrinin, qəzetlərin, jurnalların dərc olunması, teatr sənətinin inkişafı ilə tarixə öz damğasını vurmuşdur. M.F.Axundov, Q.Zakir, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşınlı, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, H.Zərdabi, Ü.Hacıbəyov yaradıcılığı dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinə çox böyük təsir etmişdir. Bu baxımdan “Əkinçi” qəzetinin mühüm rolu olmuşdur. Məhz “Əkinçi” qəzeti vasitəsi ilə demokratik maarifçilər xalqın problemlərini açıb-göstərməyə çalışdılar.

M.F.Axundovun məqalələri bu baxımdan xüsusilə maraqlıdır. Dövrünün ictimai-siyasi mənzərəsini əsərlərində ön planda təsvir edən M.F.Axundov ictimai-siyasi leksik vahidlərdən geniş istifadə edirdi. Ədibin əsərlərində rast gəldiyimiz *vilayət, xalq, padşah, ölkə, qanun, məmləkət, qoşun, casus, məsləhətçi, dövlət, müharibə, düşmən, qırğın, məlik, tacir, səfir, məmur, konsul, maaş, xan, bəy, vəzir, despot, hökmdar, camaaat, elçi, kəviz, xatun, bəşəriyyət, rəiyyət, sülalə* və s. sözlər dövrün siyasi mənzərəsini tam şəkildə özündə əks etdirir.²

Vətənpərvərlik, milli müstəqillik, milli dirçəliş, ana dili, milli demokratik cəmiyyət quruculuğu və s. bu kimi dövrün əhəmiyyətli məsələləri C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edirdi.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan türkcəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 1918-ci ilin iyul ayının 27-də rəsmi qərarla türk dilinin dövlət dili elan olunması əhəmiyyətli hadisə idi: “Dövləti-lisan türk dili qəbul edilərək, iləridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və s. vəzifə başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti-müəssələrdə rus dili istemalına da musaidə edilsin”.³

¹ Kitabi Dədə Qorqud . F. Zeynalov, S. Əlizadə Bakı.Yazıçı.1988. 264 s.

² Axundov. M. F. Əsərləri. I cild. Bakı. 1958

³ Məmmədquluzadə. C.Əsərləri 4 cildə.Bakı.Öndər. 2004. 664 s.

Azərbaycanın ilk dəfə müstəqillik qazanması, milli demokratik mübarizənin güclənməsi ilə dövrün siyasi mənzərəsi daha da genişləndi. M.Ə. Rəsulzadə, H. Yüsfbəyli, Ə. Hüseynzadə, Ü. Hacıbəyov və başqaları öz əsərləri ilə Azərbaycan dilinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynadılar.

Xalq, türk, elm, elani-istiqlal, mücadilə, lisan, kontrol, uşkol, hürriyyəti-ətbuat, hərəkət, milliyyət, ictimaiyyət, demokrasi, federasion, qətliam, şurayi-milli, protesto, konfederasion və s. bu kimi sözlər dövrün siyasi mənzərəsini anlamaq üçün kifayət edir.

“Əkinçi”, “Molla Nəsrəddin”, “Ziya”, “Kəşkül”, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “Tərəqqi”, “Təkamül”, “İqbal”, “Füyüzat”, “İstiqlal”, “İrşad”, “Kaspi” və s. qəzetlərin də xalqın maarifləndirilməsində böyük əhəmiyyəti vardı. Bu dövr qəzet və jurnallarının dilindəki ictimai-siyasi terminlər milli, türk, ərəb-fars və rus və Avropa mənşəli olmaqla bir necə qrupa ayrılırdılar. Milli demokratlar daha çox türk, islam təmayüllü maarifçilər ərəb-fars, bolşeviklər isə rus dilinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. *Bolşevik, sosializm, sosialist, anarxizm, dekabrist, tətıl, komissar, kommuna, istismar, international, demokratiya, parlamentarizm, qiyam, arenda, uyezd, zemstvo, çinovnik, müqavilə, millət, cəmiyyət, şura, firqə, vəzir, divan* və s. bu kimi sözlər XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi leksikasının əsasını təşkil edirdi.¹

Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusi inkişaf yolu keçmişdir. Həmin dövr üçün səciyyəvi olan vahidlər sırasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik: *cəbhə xətti, atıcı diviziya, döyüşən ordu, hərbi dairə, sosialist əkinçiliyi, gündəlik tapşırıq, traktor briqadası, xalq evi, özfəaliyyət dərnəyi, siyasi dərnəklər, elm namizədləri, sosialist öhdəçiliyi, komsomolçu-gənclər, qəsəbə, nümayəndə, inqilab rekordçu, və s.*² *Qırmızı bayraqlı beşillik plan, kommunist əməyi zərbəçiləri, Lenin cümə günü, siyasi gün, kosmik qidalar, kosmik uçuşlar, planetlərarası fəza, kosmik beşillik plan* və s. bu kimi vahidlər qeyd olunan dövrün mənzərəsinin yaradılması üçün kifayət edir.

Azərbaycan dili ilə yanaşı digər türk dillərində də oxşar mənzərə ilə qarşılaşırıq. 70 illik sovet imperiyasının təsiri Azərbaycan türkcəsiylə yanaşı, digər türk dillərindən də yan keçməmişdir. Bu təsir xüsusilə leksik sistemdə özünü bariz şəkildə göstərir.

Qırğız mənşəli siyasi terminlərin zaman içində dəyişərək rus dilli terminlərlə əvəzlənməsi cədvəlindən bunu bariz şəkildə görmək mümkündür.

¹ Axundov. M. F. Kəmalüdüvlə məktubları. Bakı. 1961.

² Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı. (sovet dövrü) Bakı 1986. 82 s.

1926	1937	1939	1951,1965	1924-1967
ozqörüş	revolyusiya	revolyusiya	revolyusiya	revolyusiya
uytku	koom	koom	koom	obşestvo
Jalçılar küröşü	Proletariattın küröşü	Proletariattın küröşü	Proletariattın küröşü	Borba proletariata
düniyüçü	kapitalist	kapitalist	kapitalist	kapitalist
kalaa	şaar	şaar	şaar	qorod
baylar	burjuaziya	burjuaziya	burjuaziya	burjuaziya
Mayda zıyalı	intiliqent	intiliqent	intiliqent	intiliqent
Jalçılar baştıktar	Proletariat diktaturası	Proletariat diktaturası	Proletariat diktaturası	Diktatura proletariata
Sayasi çarbalık	politekono-miya	politekonomiya	Politekonomiya //sayasiy ekonomiya	Politiçes-kaya ekonomiya

Dissertasiyanın III Fəslı “*İctimai-siyasi leksikanın struktur-semantik təhlili*” adlanır. III fəslın “Bəzi ictimai-siyasi leksik vahidlərin türk dillərində semantik inkişaf mənzərəsi” adlanan I bölümündə bəzi vahidlərin inkişaf mənzərəsinə diqqət yetirilir.

Alpagut – Bu leksem qədim uyğur dilində bir rütbə mənasında işlənmişdir.¹ Onun müxtəlif mənbələrdə fərqli mənalarda işləndiyi və bəzən xüsusi ad kimi istifadə olunduğu göstərilir: “Kül tegin abidəsində *Alpağu* sekiline keçən bu unvan 8.yuzyılın Uyğur lehcesində “muharip” mənasında olup, bazan özəl ad olaraq kullanmış ve DLT-de “tek başına düşmana saldıran, hiç bir taraftan yaklanmayan yigt “ diye manalantrılmıştır.²

Tədqiqatçı F.Köprülüyə istinadən *Alpağut* sözünün “alp” sözü kimi isim, sifət, eləcə də ünvan kimi işləndiyini qeyd edir: “Gy.Nemet isə şu gösteridedir: *Alpağut* türkcədə Tarhan unvanının eşi olup, bir şərəf rütbəsinı ifadə eden bu unvanla ilgili belgeler Kazan, Kuman ve Karaim lehcelerinde Alpagut; Tobol lehcesinde Alpagıt; Çagatay lehcesinde Alpağut seklinde kecer ki, “asil adam”, “mülk sahibi”, manasındadır. Moğolcaya keçerek orada Albağut şekli ile “vergi veren kimse” manasını almıştır. Kelmenin Rusiya, Macaristan ve Azerbaycanda yer adlarında kecdiği söylenmekdeddir”.

DTS-də isə bu söz “ALPAYUT” – неуязвимый храбрец, в одиночку посылаемый на врага” şəklində verilmişdir.³

¹ İbn Muhenna luğeti. Battal neşri Ankara. 1988.150 s

² Aydil E. Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız. Ankara 1992. s.357

³ Севортян Е.В.Етимологический словарь тюрских языков. Москва Наука 1980, 395 стр

Digər bir mənbədə isə bunun “seçilən igid” anlamı verildi bildirilir: “*Alpagı, Alpagut* isim olarak kullanılır. “Seekin yiğit” anlamına gelir. Eski türklərdə kullanılan bir ünvandır”¹

Qeyd edək ki, hazırda *Alpagut* semantikali toponimə Azərbaycan və Dağıstanda (kənd adlarında) rast gəlinir: (Alpan-Quba). Eləcə də Tataristanın çay və göl adlarında (hidronimlərinə) qorunub saxlanılmışdır: “Azərbaycanda və Dağıstanda bir neçə eyni adlı kənd Alpavit Yıqası, Alpavit Kyule (Tatarıstanda göl və çay adı).² Qazax dilində *Alpaut* şəklində qorunub saxlanılmışdır ki, bu da dəyişik semantika ilə “varlı”, “maqnat”, “cox güclü” anlamında işlənir: *алпауыт* “богач”, “большой”, “громадный”, “магнат”, “монополист”, “мощь”, “помещик”, “уничтожающая сила”.

El/İl Türklərdə dövlətçilik anlayışını ifadə etmək üçün *el* sözündən geniş istifadə olunmuşdur: “Eski türk cəmiyyətində siyasi təşkilatlanmanın ən üst kademesini təşkil edən “il” V.Tomsene görə “siyasi baxımdan müstəqil, müntəzəm təşkilatlı millət deməkdir. A.V.Gabane görə “Təşkilatlı dövlət, imparatorluk, siyasi hakimiyyət” mənasına gəlir.”³

Buradan belə anlaşılır ki, *el* sözü hazırkı “iqtidar” mənasında işlənmişdir: “Eski Türk “ili” toprağı ilə, halkı ilə, idari və hüquq nizamları ilə, vəzifəsi yurdu və əhaliyi qorumaq və sağlam bir sosial bünöyüə sahib olmasına çalışmaq olan bir siyasi kuruluştur.

F.Rəsidəddinin “Oğuznamə” əsərində isə bu ləksə bir qədər dəqiqləşdirilir və *el-il* sözü “el-il olmaq”, “öz üzərində hakimiyyəti tanımaq” deyə izah olunur.

Mahmud Kaşğarlının “Divanü-lüğat-it türk” əsərində *il* ləksəsinin “sülh”, “barışq” mənasında işləndiyi də bildirilir. Ziya Gökalp isə *il* sözünün mistik anlam daşdığına göstərir. Onun fikrincə, türklərdə *il* şərti olaraq “sülh dini adlanan” bir din sistemidir: “Bu sülh dinini qəbul edənlər sülh dairesinə — *il* dairesinə girmiş olurlardı. *İl* kəlməsinin ən eski mənası sülhdür. İlçi kəlməsi bu mənadan gəlir. İlçi bədayette “sülhçü” mənasında idi. Orhun Kitabəsində “il” ikinci dövlət mənada qullanılmıştır.”⁴

İl ləksəsinin Çin dilində işlənen dövlət ifadəsiylə eyni anlam daşdığı barədə digər bir maraqlı açıqlamaya Bəhəddin Ögəlin araştırmalarında rast gəlirik: “Çincədə “kuo”, “dövlət” və “ülkə” deməkti. Çinlilərin kastətiləri ölkə, sınırları belli və hökəmdarlı toprak idi.”⁵

¹ http://www.kultur.gov.tr/portal/turizm_tr.asp?belgeno=32117

² <http://www.karabakh-doc.azerall.info/ru/azerpeople/ap011.htm>

³ Türkce insan adları ve anlam kökenleri. Orhan Gündül Kutalmış Öztürkler İstanbul Ocak 2003. 301s.

⁴ Ziya G. Türk Devletlərinin Tekamülü Ankara. 1976.

⁵ Balasaqunlu Y. Qutadqu bilik. Xoşbəxtliyə aparanelm. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı. 1994.

Bu gün dilimizdə öz varlığını qoruyub saxlayan “elin-günün işinə yaramaq” ifadəsinin də buradan gəldiyini düşünmək olar. Yəni xalqın və xalqın birləşdiyi elin hər hansı bir işində iştirak etmək məfhumunu özündə ehtiva edən Elsever, Elşən, Elnur, Elnar, Elşad, Elnarə, Elnurə, Elbəy, Elçin, Elçibəy və s. bu kimi şəxs adları antroponimlərin tərkibində işlənən *El* komponenti məhz əski tarixin nişanəsi hesab olunmalıdır. *El* ifadəsiylə bağlı çox saylı atalar sözləri və zərb-məsəllərə də təsadüf olunur ki, bu da eyniadlı məfhumun öz semantik mənasını müasir dövrümüzə qədər mühafizə etdiyini bir daha sübut edir. “El atdığı daş uzaq gedər”, “El içində qatı söyləmə, divar ardında qulaq olur”, “El kecdiyi körpüdən sən də kec”, “Ellə gələn dərd bayram olar”, “El ayıbını sənə söyləyən, sənin ayıbını da elə söylər”, “El içində itin quyruğun kəsmə”, “El gücü, sel gücü”, “Elin ağızı çuval deyil ki büzəsən” və s.

A.Talıbzadə *el* sözünün *Yel*, *Sel*, *Tel* və *Bel* kəlməsi ilə bağlı olduğunu bildirərək aşağıdakı izahı verir: “Torpaq, gil, lil qarışıq iti, azman su axını *SEL* adlanır və nəhəng qüvvə təmsilçisidir. Həmişə qoşunların, ləşkərlərin qüdrətini göstərmək üçün selə bənzədilər. *YEL* rüzi və həyat enerjisi elə gətirəndir. *TEL* saçın bircəciyini bildirir, “el” dən üstədir ama tənhadır. *BEL* isə özüldür, möhkəmlik rəmzidir. Beldən aşağı ölənsə *ÖL* olur. Mirəli Seyidovun araşdırmalarında “öl” “öləng” su, çəmənlik, örüş mənalarında çözlür. “Tövrat”da da ölüm su ilə əlaqələndirilir, ölmək su olmaq, *SELƏ* qovuşmaqdır. *EL*, *Ol*, *Öl* vasitəli rabitələnilir ki, bu da bütövlüyn, tamlığın əlamətidir”¹

A.Talıbzadənin *el* sözünün müasir vəziyyəti ilə bağlı fikirləri də maraqlıdır: “Müasir dünyanın bir sıra coğrafi toponimləri birbaşa *el* kəlməsiylə bağlıdır: Elba, Elzas, Elbrus və s. Hətta *El* sözü müxtəlif dillərin tərkibində öz sakral mahiyyətini itirib “əl” və “el” artıqları kimi yaşayır. Azəri türkcəsində *ƏL*(Anadolu türkcəsində *El*) beş barmağın birgəliyinin, birgə gücünün ifadəsidir, *Əlli*, (Osmanlıca *Elli*) rəqəmi də elin oğlanlarının say çoxluğunu bildirir”. Təsadüfüdür deyildir ki, bu gün dialekt və şivələrimizdə *elli*, yəni “eoloğlu” deyə müraciət formasına rast gəliirik ki, bu da *el* sözüylə birbaşa bağlıdır.

Hal-hazırda qədim *el-il* ifadəsi əksər türk dillərində bənzər semantik mənalarda işləkliyini qoruyub saxmamaqdadır: *el* ölkə, *il* şəhər (türk); *el* ölkə, *il* vilayət (Azərbaycan); *el* il, yir, ölkə, *il* – vilayət, oblast (başqırd); *el* el, ölkə, məkan, *il* oblas, aymak (qazax); *el* –ölkə, *il* – aymak, çöyrö (qırğız); *el* – ölkə, diyar, *il* –vilayət (özbək); *el* il, cir, ölkə, *il* vilayət,

¹ http://www.universideliyiz.biz/zeybek_nedir_harmandali_ve_zey_0

oblast (tatar); *el* il, *il* il, oblast (türkmən); *el* al, diyar, ölkə, *il* vilayət, oblast (uyğur) və s.¹ Qeyd edək ki, türk dilində hazırda rəsmən *İL* ləksemi “şəhər” anlamında işlənməklə yanaşı, *İLÇƏ* kəlməsi də geniş surətə işlənir ki, bu da “qəsəbə” mənasını verir.

Lakin araşdırmalar *il* sözünün daşlaşmış, asemantikləşmiş variantda bəzi ifadələrin tərkibində qaldığını da göstərdi: “Yurd”, “vətən”, “şəhər” anlamında işlənməklə yanaşı Türkiyə tükcəsində *il* sözünün “yad”, “başqası”, “yad kimsə” anlamı da mövcuddur: “Anadolu halk ağzında *el* yabançı, tanıdık olmayan, bildik olmayan. *El kızı* yabancı kız, başkasının kızı, eloğlu yabançı, bizden olmayan anlamında rast geliyoruz”. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində də *el* ləksemnin eyni mənada işləndiyinə rast gəlmək mümkündür: “El üçün ağlayan göz kor olar” atalar sözündə *el* sözü “yad”, “başqası” anlamını verir. Gırğız türkcesində elçi-elçi, haberçi, elçikane-elçilik, səfərethane, eldeş-yurtdaş, soydaş anlamında işlənir. Qeyd edək ki, tatar dilində *el*, *il* sözü ilə bağlı bir çox tarixizmlərə rast gəlinir

Tatar dilində:

İL
İL
İL arasına kerü

İL belan

İL köye

İLça

İLdaş

İL-kön

İLle

İLsez-yortsuz

İlsöyər

İL-su

Türk dilində:

İL, el, yöre, ülke

Memleket

halk arasına karışmak, insan içine çıkmak

hep birlikte

milli mars, ulusal marş

Elçi

Vetendaş

el-gün, halk

Elli

yurtsuz, vatansız

vətənsəvər, vetenperver, yurtsever

sivil ve asker

Su – *subay* sözü qədim türk yazılı abidələrində “qoşun” anlamında işlənmişdir. Bu söz barədə maraqlı bir yanaşmaya Suzan Tokatlının “Türkiye Türkcesi ile Azerbaycan Türkcesindeki eş sesli kelmeler üzerine” adlı məqaləsində rast gəlirik: “Az.T. subay “Bekar, evli olmayan”; T.T. subay “silahlı kuvvetler mensubu”. Türkçe *sü* “Asker” ve *bay* kelimelerinin birləşdirilməsi ilə türetilmişdir. Ses uyumu qanunu gereği *sü* şəklində *su*’ya çevrilmişdir. Eski *bey* yerinə də *bay* şəklində istifadə edilir. *Alay beyi* isminin *albay*’a çevrilməsində də *bey*, *bay*’a dönüştürülmüşdür. Sevan Nişanyan, bu

¹ Kırğız sözlüğü. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Dili Kurumu Yayınları 121. Kılıçaslan Matbaacılık. Ankara. 1994. II cild. 809 s.

kelimenin “Çocuksuz, bekâr” anlamını da vererek Moğol kökenli olduğunu belirtmiştir. Anadolu ağızlarında da *su-bay/sübay/suvay/suvoy* “Bekâr, tek, çocuksuz” ayrıca *subay* kelimesi “İncelik, ince davranış” anlamlarında kullanılmaktadır¹

III fəslin II bölümü “*İctimai- siyasi leksik vahidlərin müasir vəziyyəti*” adlanır. Məlumdur ki, bu gün KİV(kütləvi informasiya vasitələri) hər bir dövlətin həyatında xüsusi çəkiyə malikdir. Siyasi proseslərin gətirdiyi ictimai-siyasi leksik vahidlər özünü ilkin olaraq mətbuat dilində göstərir. Zaman keçdikcə, bəzi vahidlər ümumişləklilik qazanır, bəziləri isə uyğun mövqə qazana bilmədiyi üçün dili tərk etmək məcburiyyətində qalır. Bəzi vahidlərin ümumişlək olması müəyyən zaman tələb edir. Hazırda müstəqillik qazanmış türk dövlətlərinin dilinə ictimai-siyasi leksik vahidlər iki yolla daxil olur:

1. Türk dillərindən keçən ictimai-siyasi leksik vahidlərlə;
2. Avropa dillərindən keçən ictimai-siyasi leksik vahidlər vasitəsilə.

Müstəqillik qazanmış türk dövlətlərinin türk dilinə bu qədər marağ göstərməsinin bir çox səbəbləri vardır.

1. Əvvəla, uzun müddət sovet imperiyasının tərkibində yaşayan türk xalqları eyni soykökə, dilə, dinə və mədəniyyətə malik türk xalqı ilə yaxınlaşmağa haqlı olaraq meyl göstərdilər. Türkiyə hökuməti də bu işdə böyük qardaşlıq missiyasını üzərinə götürərək müstəqilliyə yeni addım atmış bu dövlətlərə zəruri olan hər cür yardım və dəstək göstərməyi öz siyasətinin əsas xətlərindən biri hesab etməkdədir. Vahid türk dili və vahid türk dövləti kimi ideyaların gündəmdə olduğu bir dövrdə türk dövlətləri arasında rəsmi və qeyri rəsmi imzalanan müqavilələr, keşirilən böyük iqtisadi, siyasi, mədəni konfranslar, birgə əməkdaşlıqlar mövcud əlaqələrin daha da inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Təbii ki, bunun nəticəsi olaraq türk dillərinə məxsus bir çox leksik vahidlər bu dillərə keçərək ümumişləklilik qazanır.

2. İkincisi isə, hazırda türk dövlətləri arasında siyasi-iqtisadi yaxınlıqla yanaşı, elm sahəsində də münasibətlər kifayət qədər inkişaf etmişdir. İstər Türkiyənin, istərsə müstəqillik qazanmış türk dövlətlərinin ali təhsil ocaqlarında təhsil alan yüzlərlə gənc vətənlərinə sadəcə kadr kimi deyil, həm də dövlətlərarası münasibətlərin daşıyıcısı kimi dönməkdədirlər. Bu gənclər həm yazılı, həm də şifahi nitqlərində yeni leksik vahidlər işlətməklə dili zənginləşdirməkdə davam edirlər.

70 illik qapalı rejimdə yaşayan türk xalqları arasında bu gün inanılmaz dərəcədə yaxınlaşma olduğunun şahidi olmaq mümkündür. Xüsusilə,

¹ http://sbe.erciyes.edu.tr/dergi/sayi_16/sayi_16.htm

qarşılıqlı tələbə mübadiləsi nəticəsində bu gün Azərbaycan dilində kifayət qədər türk sözlərinin işlədilməsinə şahid olmaq mümkündür. Məsələn: *durum, olay, siyasi törən, başkan, dərnək, öndər, yazar, strategiya, deklorasiya, bürokratiya, yeni dünya düzeni, terör, siyasi gündem, referendum, internet, global dünya, online haberler, ülkü ocakları, olay, aday, seçim, sandık, seçmen, konu, Avrupa Birliđi, mucadilə, elçilik, iktidar* və s. kimi sözlərə rast gəlmək mümkündür.

Avropa dillərindən keçən ictimai-siyasi leksik vahidlər də türk dillərindən keçən leksik vahidlər kimi aktivliyini qoruyub saxlayır. Bunun əsas səbəbi kimi iqtisadi-siyasi yaxınlaşmanın dünyanın gündən-günə dəyişən siyasi həyatının bir parçasına çevrilməsini, həmçinin Avropadan və ABŞ-dən əsən demokratiya rüzgarını, dünyanın bir sayılı bəlası olan terror siyasəti, eləcə də mədəni-elmi əlaqələri göstərmək olar. Bu gün dünyada yaşanan son proseslər dilimizə yeni siyasi çalarlar gətirməkdə davam edir. Xüsusilə, internetin sürətlə inkişafı bu prosesin ana xəttini təşkil etməkdədir. Məsələn, *facebook sosial şəbəkəsi, tvviter, sosial ağ, vikielaks bəlgələri*,

Bütün bunlar müasir türk dillərində ictimai-siyasi leksikanın geniş araşdırma mövzusu olduğunu bir daha göstərməkdədir.

III fəslin son II “**Lügət**” bölümündə isə türk dillərində işlənən ictimai-siyasi leksikanın müqayisəsi verilmişdir.

Dissertasiyada irəli sürülən ümumi müddələri ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar.

1. Cəmiyyətin tarixində baş verən dəyişikliklər, tarixi proseslər dilin bütün sferalarında olduğu kimi, ictimai-siyasi leksikada da öz izlərini qoymuşdur. XX əsrin sonlarından etibarən müstəqillik əldə edən türk dövlətlərinin yeni siyasi kursu dövlətçiliyin bir çox sahələrində olduğu kimi, dildə də bir çox dəyişikliklərə səbəb oldu. Arxaikləşən ictimai-siyasi leksik vahidlərdən təmizlənən türk dilləri Avropa dillərindən aldıkları neologizmlər vasitəsilə dilin leksik qatını zənginləşdirdi.

2. Dissertasiya üzərində aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, türk dillərinə aid ictimai-siyasi leksik vahidlər tarixi inkişaf nəticəsində qədim dövrdə daşdığı mənalardan fərqli anlamlarda işlənir və müxtəlif türk dillərində fərqli semantikalarda mövcudluğunu qoruyub saxlayır.

3. İctimai-siyasi leksikanın tarixi inkişaf mərhələsinin izlənilməsi isə müəyyən zaman kəsiklərində bu cür söz və ifadələrdəki semantik hadisələri və onların baş vermə səbəblərini də (semantik genişlənmə, artma, daralma, bir mənadan digərinə keçmə və s. kimi dilçilik hadisələri) ortaya çıxardı. Sözlərin mənaca dəyişməsinə dilin inkişaf tarixi boyunca paralel olaraq rast gəlinən əhəmiyyətli dil hadisələrindən kimi qiymətləndiririk.

4. Türk dillərinin ictimai-siyasi leksikasının araşdırılması zamanı əldə edilən nümunələr türk və şumer dilləri arasında əlaqənin olduğunu göstərən dəyərli faktır. Müqayisələr zamanı şumer dilində rast gəldiyimiz *ada* (ata), *ama* (ana), *erən* (ərən, əsgər), *uqken* (geneş, geneşmək, məsləhət vermək, yığınaq etmək), *bilqa* (bilgə), *dinqir* (Tanrı), və s. kimi ifadələrin mövcudluğunu qoruyub saxlaması və müəyyən dəyişikliklərlə işlənməsi deyilənləri bir daha təsdiq edir. Bu sahədə ciddi tədqiqatların aparılması və bu yaxınlığın sübut edilməsi üçün söz köklərinin araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır.

5. Kifayət qədər qədim tarixə malik olan türk dillərinin ictimai-siyasi leksikasının inkişaf tarixindəki məqamlar bunlardır: ilkın olaraq qədimdən VII əsrə qədərki dövrləri götürdükdə, belə nəticəyə gəlmək olur ki, bu dövr ümumtürk leksik mənşəli vahidlərin təşəkkülü və inkişafı dövrüdür; müasir türk dilləri bir-birindən ancaq dialekt səviyyəsində fərqlənirlər. Bu mərhələ ayrı-ayrı türk dillərinin müstəqilləşməsi, dildə alınmaların artması ilə nəzərə çarprır. İctimai-siyasi leksikada müəyyən dəyişikliklər sonrakı inkişaf nəticəsində müşahidə olunur. Orta əsrlər – səfəvilər dövrü türk dillərindəki ictimai-siyasi leksika ərəb-fars dillərinin təsirindən uzaqlaşaraq dövlət və əsgəri terminlərin türk sözləri ilə əvəz edilməsi ilə xarakterikdir. Türk mənşəli sözlər hərbi sahədə olduğu kimi, bütövlükdə ictimai-siyasi leksikada da özünü göstərir. Azərbaycan dili, eləcə də digər türk dillərindəki ictimai-siyasi leksikasının zənginləşməsində XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəlləri xüsusi əhəmiyyət kəcb edir. Azərbaycanın ilk dəfə müstəqillik qazanması, milli demokratik mübarizənin güclənməsi ilə dövrün siyasi mənzərəsi daha da genişləndi. M.Ə.Rəsulzadə, H.Yüsifbəyli, Ə.Hüseynzadə, Ü.Hacıbəyov və başqaları öz əsərləri ilə Azərbaycan dilinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynadılar. XX əsr bir çox türk xalqını müstəqil dövlət olaraq siyasi səhnəyə çıxardı ki, bu da dünya xəritəsinə gündən-günə inkişaf edən türk toplumu qazandırmaq nöqtəyi-nəzərindən çox önəmlidir. Hazırda müstəqil dövlətə olma şansına sahib olan bir çox türk respublikaları zamanın şərtlərinə uyğun olaraq siyasi mövcudluğunu qoruyub saxlamaq üçün mövcud siyasi quruluşlarla istər mədəni, istərsə də siyasi əməkdaşlıq quraraq qarşılıqlı anlaşma içərisində yaşayırlar. Bu inkişaf günün reallıqlarına uyğun olaraq türk dillərinin siyasi leksikasına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Qədim dövrlərdə mövcud olan siyasi leksika müxtəlif semantik dəyişikliklərlə müasir dövrümüzə qədər daşınmaqla yanaşı kifayət dərəcədə əhəmiyyətli dərəcədə yeni bir siyasi leksika da formalaşmışdır.

6. Leksik vahidlər işləndiyi dövrün ictimai-siyasi həyatını tam əhatə edir ki, bu da qədim türk xalqlarının qüdrətli idarəçilik sisteminə malik bir

dövlətə sahib olduqlarından xəbər verir. Bu amil qədim türk yazılı abidələrinin dilindəki ictimai-siyasi leksik vahidlərin onların yarandığı dövrdən əvvəl də geniş işləndiyi fikrini söyləməyə tam əsas verir. Beləliklə, türk dillərində ictimai-siyasi leksikanın minillik tarixi olduğu güman edilir. Bununla əlaqədar bəzi tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi, Azərbaycan və türk dillərində ictimai-siyasi terminologiyanın XIX əsrdə deyil, daha əvvəl mövcud olduğu fikri meydana çıxır. Belə hesab edirik ki, qədim türk abidələrinin qeyd olunan sahələr üzrə araşdırılması türk toplumunun istər yaşam tərzini, istərsə tarixdə tutduğu mövqe barədə daha düzgün fikirlərin meydana çıxması üçün zəmin yarada bilər.

Dissertasiyanın əsas məzmun və müddəaları aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Türk dillərində ictimai-siyasi mənşəli söz köklərinin inkişaf tarixi. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, "Tədqiqatlar", №3, Bakı, 2006, s.120-128
2. Türk dilçiliyində ictimai-siyasi leksikanın struktur-semantik inkişafı. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, "Tədqiqatlar", №3-4, Bakı, 2008, s.104-111
3. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan və türkmən dillərində ictimai-siyasi leksikanın zənginləşmə yolları. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, "Filologiya məsələləri" jurnalı, №1, Bakı, 2009, s.116-122
4. Azərbaycan dilçiliyində ictimai-siyasi leksikanın tədqiqi tarixi. Bakı Slavyan Universiteti, "Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri", №4, s.17-20
5. Sovetlər Birliyi Döneminde Başkurt, Karakalpak, Kırgız lehcelərindəki toplumsal-siyasi söz varlığı. Kıbrıs Türk Dili Dergisi, 2009, say 2, cilt 1. s.57-63
6. Структурно-семантический анализ корней слов (на основе материалов тюркских языков). V Международная заочная научно-практическая конференция «Филология и лингвистика: современные тренды и перспективы исследования». *Сборник материалов конференции, Краснодар, 2012, с.32-35*

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОРНЕЙ СЛОВ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

Структурно-семантический анализ корней слов в тюркских языках стал объектом широких исследований языковедения. Однако, некоторые вопросы в этой отрасли не нашли своего научного решения. Как история общественно-политической лексики, так и изучение ее с точки зрения современности имеет особое значение.

В диссертации впервые исследованы в сравнительном аспекте общественно-политическая семантика тюркских языков и изучены семантические оттенки общественно-политических единиц древних тюркских слов в современных тюркских языках, а также систематически прослежен процесс исторического развития общественно-политических лексических единиц.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

В разделе под названием «Общая характеристика работы» обоснована актуальность темы, дана информация о целях и задачах исследования, о ее теоретической и практической значимости, методах и источниках, научной новизны, апробации работы и ее структуре.

В первой главе под названием «Общественно-политический лексический слой корней слов в тюркских языках» прослеживаются проблемы семантики и история изучения общественно-политической лексики. В этой главе, состоящей из четырех параграфов, исследуются проблемы слов и смыслов, а также рассматривается история изучения общественно-политической лексики в тюркских языках, и в том числе в языках разных народов мира.

Во второй главе под названием «Общая картина общественно-политических единиц лексики в тюркских языках» исследуется история общественно-политической панорамы, начиная с древних времен и вплоть до XX века. Рассматриваются общественно-политические единицы семантики, встречаемые в древнетюркских памятниках.

В третьей главе, называемой «Структурно-семантический анализ общественно-политической лексики», прослеживается картина семантического развития некоторых общественно-политических единиц в тюркских языках, рассматривается нынешнее положение общественно-политических единиц лексики, а в разделе «Словарь» дается сравнение общественно-политической лексики, употребляемой в тюркских языках.

В заключении диссертации обобщаются выводы, сделанные на основе общего содержания исследования.

STRUCTURAL AND SEMANTIC ANALYSIS OF THE ROOTS OF WORDS IN THE TURKIC LANGUAGES

SUMMARY

Structural and semantic analysis of the roots of words in the Turkic languages became the object of extensive study in linguistics. But some of the issues in this branch have not found its scientific solution. As the history of socio-political vocabulary, and study it in terms of modernity has a special significance.

In the dissertation for the first time we have studied of the socio-political semantics of the Turkic languages in comparative aspect and studied the semantic nuances of the socio-political units of the ancient Turkic words in the modern Turkic languages, as well as the historical development of socio-political lexical units has been traced systematically.

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

In the part of the thesis, entitled "General characteristics of the thesis" the urgency of a theme is proved and the chapter provides information about the aims and objectives of the study, its theoretical and practical significance, methods and sources, scientific innovation, approbation, and structure.

In the first chapter, entitled "Socio - Political lexical layer of the roots of words in the Turkic languages," the problems of semantics and the history of the study of the socio-political lexicon have been traced. This chapter, which consists of four sections deals with the problems of words and meanings, and the history of studying the socio-political lexicon in the Turkic languages including the languages of the various peoples of the world is considered.

In the second chapter, entitled "The overall picture of the socio - political units in the lexicon of the Turkic languages," the history of the socio - political panorama, from ancient times until the twentieth century has been examined. The chapter deals with the socio-political units of semantics, occurred in Old Turkic Written Monuments.

In the third chapter, called "Structural and semantic analysis of the socio-political vocabulary," the picture of the semantic development of certain socio-political units in the Turkic languages has been traced. The chapter deals with the current state of socio - political units of vocabulary.

In the "Glossary" a comparison of the socio-political lexicon used in the Turkic languages has been provided.

In the "Conclusion" of the thesis the conclusions based on the total content of the study have been summarized.

На правах рукописи

ЭЛЬЗА АБУЛЬФАТ КЫЗЫ АЛЬШОВА

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОРНЕЙ
СЛОВ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ**

10.02.06 – тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ - 2012